

מיליטריזם ומרחב בישראל

ארז צפדיה*

תקציר. המאמר מתמקד באופן שבו המיליטריזם כונן את המרחב בישראל, ועוקב, לנוכח התמורות במיליטריזם, אחר השלכותיו על הריבוד האתנו-מעמדי בחברה בישראל. עיקר תשומת הלב תתמקד בהקמת יישובים חדשים. לבחינת התמורות המאמר מציע מונחים מרחביים מקבילים לתהליכי המיליטריזציה: ספר (פתוח ופנימי) – שקושר בין התיישבות לביטחון; ספר גלובלי – שפורם את הקשר בין התיישבות לביטחון; וספר־פְּרִיָה – שמגייסת את הקשר בין התיישבות לביטחון לשם העצמת הפריפריה. מושגים אלה מנותחים בעזרת מסגרת מבנית של שלושה ממדים: אידיאולוגי, צבאי/אזרחי וחברתי. המסגרת מדגישה בפרספקטיבה דינמית את הטרונספורמציה שחלה בכל ממד לאורך זמן, וכיצד התמהילים בתוך הממדים וביניהם מבנים את המרחב ומספקים יציבות הן למבנה אתנו-מעמדי מרובד והן למיליטריזם, שמתגלה כעמיד אל מול האתגרים שהאידיאולוגיה והמדיניות הניאו-ליברליות מעמידות בפניו.

מבוא

מיליטריזם כהמשגה מחקרית הופיע במדעי החברה בישראל כחלק מהשיח הביקורתי. קימרלינג (1993) הצביע על כך שרוב חלקי החברה בישראל שנמצאים לכאורה מחוץ לצבא חושבים במונחים צבאיים ומקבלים בלא ערעור את הפיכת סמליו של הצבא לחלק מרכזי בתרבות ובוהות האתנו-לאומית, וכן את הנטורליזציה של הפתרונות הצבאיים כמובנים מאליהם ושל הצבא כמוסד שמחבר בין דורות, מעמדות וקבוצות מגדריות. לכן סוגיות של צבא וביטחון הן בבחינת ציר מארגן בפוליטיקה, במדיניות הציבורית ובחיי היומיום האזרחיים, והן מבטיחות את הדומיננטיות של הצבא. קימרלינג כינה זאת מיליטריזם קוגניטיבי. בשונה מקימרלינג, לוי (2003, 2007) יצק אל המיליטריזם רציונל חומרי. לטענתו, העיסוק באלימות מאורגנת חולל ממד של אינטרסים ויצר מבנה אתנו-מעמדי שבו הוקחה הקונפליקט המעמדי. לפי לוי, גם לצבא כארגון יש אינטרסים ברורים, והוא מנהל משא ומתן וקשוב להשתנות של

* המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, המכללה האקדמית ספיר
גרסה מוקדמת של מאמר זה הוצגה בקבוצת הדיון "מרחב הביטחון" שפעלה במכון ון ליר בירושלים בשנת 2008. ברצוני להודות לחברי הקבוצה על הערותיהם המועילות, ובייחוד לטליה ששון, אלישע אפרת ויגיל לוי. תודה מיוחדת לעמירם אורן שעמד בראש הקבוצה, דחף אותי ללמוד את הנושא ותרם ידע עשיר ונתונים רבים למאמר זה. תודה לקוראים האנונימיים על הקריאה היסודית במאמר ועל העזרה בגיבוש המסגרת הניתוחית.

התנאים החברתיים והפוליטיים ושל מעטפת המשאבים העומדים לרשותו. ההכרה בקיומם של אינטרסים סביב העיסוק באלימות מאורגנת, ובכך שאינטרסים אלה נתונים לשינוי מתמיד לנוכח שינויים בתנאים החברתיים, הפוליטיים והכלכליים, אפשרה ללוי לבחון את המיליטריזם כתופעה דינמית שבה חלקים מהחברה עוברים תהליך של דה-מיליטריזציה, ואחרים – רה-מיליטריזציה.

לטענתי, ביטויי הקונגטיביים וביטויי המטריאליסטיים של המיליטריזם בישראל מזינים זה את זה ומוטמעים בתפיסת המרחב בישראל בכלל, ובייחוד בזירת ההתיישבות בספר. במילים אחרות, הספר ופרקטיקות ההתיישבות הם בגדר גורם מתווך בין היבטיו הקונגטיביים להיבטיו החומריים של המיליטריזם. להטמעת המיליטריזם במרחב יש שני ביטויים עיקריים: מעורבות ישירה ועקיפה של הצבא בקידום התיישבות אזרחית, שיש בה משום ביטוי לאינטרסים החומריים של הצבא כסוכן; והבנה שרווחת בחלקים גדולים בחברה היהודית, בפוליטיקה ובאדמיניסטרציה האזרחית, שהתיישבות מקדמת את צורכי הביטחון – הן במובן הפשוט של הגנה על גבולות הארץ מפני אימים חיצוניים, והן במובן שהיא תנאי לקיום האומה והישרדותה. מלבד שני ביטויים אלה ההטמעה של המיליטריזם במרחב מחוללת תהליך של ייחוד ודה-ערביזציה של המרחב; יוצרת ריבוד אתנו-מעמדי יציב ונטול קונפליקטים מעמדיים בחברה היהודית; ומביאה להצבר וחלוקה של הון במסגרת הקהילה היהודית.

ההטמעה של המיליטריזם במרחב, כך אטען, מתעצבת ומשתנה כחלק מהתהליכים של מיליטריזציה, דה-מיליטריזציה ורה-מיליטריזציה שעוברים חלקיה של החברה בישראל מאז שנות השבעים. תובנה זו מחייבת לחרוג מהדיון החד ממדי בהתיישבות כפרויקט אזרחי/צבאי ולהוסיף לו עוד שני ממדים חשובים שיוצרים יחד מסגרת ניתוח תלת ממדית: הראשון הוא הממד האידיאולוגי, שמבחין – ובה בעת יוצר זיקה – בין אתנו-לאומיות לניאו-ליברליזם, וכולל גם את השלכותיהם על ההתיישבות ועל הטמעת המיליטריזם במרחב. הממד השני הוא ממד הספר/פריפריה, שבמרכזו ההשלכות החברתיות, החלוקתיות והזהותיות של תהליך ההתיישבות. הקשר בין הממדים הללו יבחן בעזרת מושגים מרחביים מקבילים לתהליכי המיליטריזציה: ספר (פתוח ופנימי) כמקביל מרחבי לתהליך המיליטריזציה; ספר גלובלי כמקביל מרחבי לתהליך הדה-מיליטריזציה; וספריפריה כמקביל מרחבי לרה-מיליטריזציה. הניתוח התלת ממדי תקף לכל התקופה שבה עוסק המאמר, אך השינויים בתמהיל של מרכיביו לאורך זמן מייצרים קשר דינמי בין המיליטריזם ובין המרחב. דינמיות זו תעמוד במרכז של המאמר. ראשית, הנה פירוט של המושגים המרחביים המקבילים לתהליכי המיליטריזציה והקשרם לתהליכים אידיאולוגיים וחברתיים:

ספר – המושג המרחבי המקביל למיליטריזציה, הוא פרקטיקה בכינוי אומה ומדינה שמתמקדת בהרחבת השליטה הטריטוריאלית של מדינות ולאומים! הגדרה זו נשענת על חיבור בין טריטוריה ללאומיות ומבקשת להצביע על האופנים שבהם מדינות ולאומים מרחיבים בהצלחה את גבולותיהם הפיזיים, כופים את השליטה הפוליטית שלהם בטריטוריות מחוץ למדינה או בתוכה, ואפילו מגדירים את זהויותיהם של אלה שהמדינה תובעת שליטה עליהם (Citino, 2001). מלבד שימוש בכלים של רכישת מקרקעין, הפקעות קרקע או גירוש של אוכלוסייה מקומית, גם התיישבות נתפסת ככלי מרכזי ביישומה של פרקטיקה זו.

כשדנים בספר נהוג להבחין בין שתי פרקטיקות: הראשונה היא ספר פתוח/חיצוני – בהיעדר גבולות מוגדרים של מדינות לאום, לאום אחד מתפשט לאזור מחייתו של לאום אחר או של קבוצה אתנית אחרת כדי לקבוע את גבולות מדינתו העתידית. שפיר (Shafir, 1984) מייחס פרקטיקה זו למפעלי ההתיישבות הציונית לפני הקמת המדינה ואחרי כיבוש השטחים, כי בשני המקרים עיצבה ההתיישבות גבולות מדינתיים לא מוגדרים. אך המקרה הישראלי אינו ייחודי, שכן פרקטיקות דומות יושמו בקולוניות התיישבות אחרות דוגמת צפון אמריקה, אוסטרליה וניו זילנד (Pearson, 2002). הפרקטיקה השנייה היא ספר פנימי (internal frontier). גם זו פרקטיקה לאומית של התיישבות, אך היא מתבצעת באזורים בתוך המדינה שיש בהם נוכחות של המיעוט האתני ושהמדינה מבקשת להרחיב ולחזק את שליטתה בהם. שורשיו של המושג ספר פנימי במושג קולוניאליזם פנימי (internal colonialism) ששימש את גראמשי (Gramsci, 1971) לתיאור אזורים שסובלים מתת פיתוח בתוך המדינה כתוצאה ממדיניות מפלה בהקצאת משאבים או בפעילות השוק. לפי הכטר (Hechter, 1977). מאז שנות השישים של המאה העשרים נוסף להיבט הכלכלי של הקולוניאליזם הפנימי גם היבט תרבותי, כך שהאזור השולי הנחות כלכלית הוא גם מוקצה מבחינה תרבותית. הכטר חידד את הקשר שבין יצירת נחיתות זו ובין היווצרות הלאומיות וראה בקולוניאליזם הפנימי מעין שליטה לאומית, ובה בעת סימן את אפשרויות התנועה בין ספר לפריפריה ואת הבו זמניות של קיום ספר בצד פריפריה. כהמשך להמשגה זו העמיק יפתחאל (Yiftachel, 1996) את הדיון על הקשר בין לאומיות לפרקטיקות של שליטה והדגים זאת בשליטה של מדינת ישראל באזורים שיש בהם נוכחות של אוכלוסייה ערבית.

תהליכי הספר הפנימי והחיצוני מצביעים על קשר הדוק בין לאומיות לטריטוריה, דהיינו בין העם למולדתו (Storey, 2001). קשר זה מבוסס על היכולת להקנות נרטיב אתנו-לאומי על ההיסטוריה המשותפת לקהילה ולטריטוריה ועל היכולת לתרגם נרטיב זה לתביעת זכויות בלעדיות בטריטוריה בהווה (Penrose, 2002). לפרקטיקות הספר תפקיד מרכזי בתרגום הנרטיבים, ובה בעת גם בייצור אתוסים חדשים: ההתיישבות, שנתפסת כנושאת את בשורת המודרניזציה, הפיתוח והסדר, היא גם עדות לחוסן הלאומי ולעזו רוחם של החלוצים הנלחמים כל העת בסכנות המאפיינות את אזור הספר, בהן מחלות, מחסור באוכל ובציוד, אקלים בעייתי, וכמובן טינתם של התושבים הילידים למפעל ההתיישבות. מיתוס ההתיישבות, שנעשה מרכיב בסיסי בזיכרון ובוהות הלאומית של הקבוצה המתיישבת, מתחזק בידי מערכת החינוך ובאמצעות חגים וריטואלים דתיים שיוצקים בהם תכנים לאומיים. גם הסקטור הצבאי פעיל בנושא זה ומשמש הן גורם שמחנך לאהבת המולדת והן גורם שתורם בעצמו להתיישבות. מיתוס ההתיישבות, שמוטבעים בו קודים של ביטחון, גבורה ופיתוח, מעודד ומנרמל את תהליך ההתיישבות (Kellerman, 1996) ואת תחושת הבעלות הבלעדית על המרחב. כל הפרעה לתהליך זה, בייחוד אם מקורה בקהילות אתניות אחרות, מתפרשת כאיום על זכויותיה הטריטוריאליות של הקבוצה המתיישבת, ועל כן כבעיה ביטחונית במובן הרחב ביותר, כלומר איום על שלמות הקהילה הלאומית ועל זכותה להגדרה עצמית.

תחושת הבעלות הבלעדית על טריטוריה אינה מותרת מקום רב לתהליכי הכללה, סולידריות ושיתוף עם קהילות מיעוטים. במדינות שבהן הלאומיות מבוססת על גבולות מוגדרים של זהות אתנית ומתגוררות בהן קבוצות אתניות נוספות יש ניסיונות לדחוק אותן ככל האפשר לשולי החברה והמרחב (רווד, 2005; Sibley, 1995). ההדרה החברתית-מרחבית,

שנעשית בשם הביטחון, מיושמת בעזרת מנגנוני שליטה שנתונים בידי המדינה וסוכניה, ולאחרונה גם בידי כוחות השוק, שמניעים את התפשטות חברי האומה הדומיננטית במרחב באמצעות פרקטיקות הספר (McGarry, 1998). מלבד התיישבות של חברי הלאום הדומיננטי באזורים שבהם יש רוב למיעוטים, מנגנונים אלה כוללים תכנון מפלה של המיעוטים, שמאלץ אותם לחיות באזורים מרוכזים, וכן הפקעת קרקעות (Yiftachel, 2006). לעזרתם של מנגנונים אלה מגויס שיח ביטחוני שמציג את השליטה במרחב כתנאי הכרחי לקיומה ולהישרדותה של האומה במולדתה, ואת קבוצות המיעוט כאיום ביטחוני שחותר תחת קיומה של האומה. ומכיוון שמדובר באיום ביטחוני, ראוי שזרועות הביטחון יהיו מעורבות בייצור ובתחזוק של השליטה במרחב. יצירת הקשר הזהותי בין האומה לטריטוריה וקישוריה לסוגיות ביטחוניות מכוננים מצב שבו אזרחים חושבים מרחב וטריטוריה כמונחים כוחניים וצבאיים בלי להיות מודעים לכך. תנאים אלה הופכים את ההתיישבות לאינסטינקט, כחלק מהמיליטריזם הקוגניטיבי שבו דן קימרלינג (1993). זאת ועוד, פרקטיקת הספר, ששואבת לגיטימציה מנימוקים ביטחוניים, מקפלת בתוכה סגולות מטריאליסטיות בדמות העברת רכוש (בעיקר קרקע) מהמיעוטים לחברי הלאום הדומיננטי, ולא אחת לידי הקבוצות המוחלשות מקרב לאום זה (רווד, 2005). מאפיינים אלה מצביעים על המיליטריזם המטריאליסטי בפרקטיקת הספר. ההיבטים הקוגניטיביים והחומריים הללו מלמדים על ההקבלה בין תהליכי הספר לתהליכי המיליטריזציה.

המושג השני שבו אני דן הוא ספר גלובלי, התהליך המקביל לדה-מיליטריזציה. זהו תהליך שבו המעמד הבינוני-גבוה מתנער ממושגי הספר ותר תחתם אחר ספר חדש, ספון ממון, יוקרה, עושר וצריכה. ספר זה נמצא בשוקי ההון, במדיה הגלובלית, בעולם העסקים ובתעשייה עתירת הטכנולוגיה. הספר הגלובלי מפנה עורף אל הלאומיות והמדינה (Castells, 1997), אך משתמש בהן בעיקר כדי לקדם אינטרסים חומריים. מסיבה זו המושג מזוהה עם אידיאולוגיות ניאוליברליות (Harvey, 2005). בספרות המחקרית משמש המונח ספר גלובלי בעיקר בכתיבה במנהל עסקים בהקשר של גלובליזציה. בכתיבה זו הגיבור אינו החלוץ המתנחל באדמת הטרשים, אלא איש העסקים המתמודד עם האתגרים שמציבים שווקים עסקיים לא ידועים. על כך למשל מעידה כותרת הספר *The Adventure of Working* (Osland, 1995) *Abroad: Hero Tales from the Global Frontier*. המונח מופיע גם בכתיבה בתחום הדיפלומטיה, ובה הוא מתאר את שיתופי הפעולה חוצי הגבולות בחיפוש אחר ספרים חדשים של עבודה זולה, חומרי גלם ולקוחות פוטנציאליים למוצרים ולשירותים. זו אינה דיפלומטיה של המדינה ולמענה, אלא למען ההון, הטכנולוגיה, ובמידה הולכת וגוברת גם למען הצבא כשחקן בשירות ההון והאינטרסים של התאגידים העסקיים הגלובליים (Citino, 2001). כמו דה-מיליטריזציה, ספר גלובלי אינו תהליך חברתי כוללני שחל על כל חלקיה של החברה, אלא מתרחש בעיקר בקרב המעמד הבינוני-גבוה, המרוכז בשכונות יוקרה, על פי רוב בתוך מרכזים אורבניים או בפרבריהם.

המושג השלישי, שבאמצעותו אני מבקש להתחבר לרה-מיליטריזציה, הוא ספריפריה. תהליך זה מתרחש בד בבד עם תהליך הספר הגלובלי, ובו הספר הנחשק שוקע לתוך מציאות של פריפריה.² כדי להיחלץ ממצאות זו מנסים חלק מתושבי הפריפריה, המודרים מתהליך

2 את המושג ספריפריה טבע אורן יפתחאל, והוא פותח בדיון על מזרחיות בערי פיתוח אצל יפתחאל וצפדיה (2008).

הספר הגלובלי, ולצדו חלק ממצעבי המדיניות, להחיות את מיתוס ההתיישבות באמצעות כלים ומושגים של הספר. כך, באופן פרדוקסלי, ניסיון זה נע בין פרויקט מטריאליסטי של גזירת קופון כלכלי באמצעות התחברות למושגי הספר ובין אמונה של קבוצות מוחלשות שהנתיבים אל מרכזי הכוח עוברים דרך אימוץ של מושגי הספר. ניסיונות אלה מונעים את פרימת הקשר שבין ביטחון, צבא ושליטה במרחב, ועם הספר הגלובלי הם מייצרים שיח כלכלי שמשלב בתהליכי בנייה אומה ומדינה.

מתהליכים אלה נגזרות שתי תובנות מרכזיות: האחת – למרחב יש מקום מרכזי בדיון על מיליטריזם, והשנייה – המורכבות שמקפל בתוכו המיליטריזם מקרינה על תהליכים מרחביים וניזונה מהם בעת ובעונה אחת. החיבור יפנה עתה אל ביטוייהן של שתי התובנות הללו במקרה הישראלי, מתוך התמקדות בעיקר בזירת ההתיישבות, קרי בהקמת יישובים חדשים.

ספר

הספרות הפוליטית הישראלית, ודווקא זו התחומה בורם הביקורתי, מציעה הבחנה בין הפרקטיקות הקולוניאליות שקדמו להקמת המדינה, הכיבוש של 1948, ובין אלה של 1967. ראוי להדגיש שתחת ההמשגה של ספר אין הבדל אנליטי בין התקופות. מה שמכונה ספר פנימי אינו שונה במהותו מהספר החיצוני שקדם ל-1948, וגם לא לזה שבא בעקבות המלחמה ב-1967. פרקטיקת הספר באשר היא ביקשה לעצב את גבולות המדינה, לשלוט באוכלוסייה ולגבש יחסי כוח אתנו-מעמדיים. ההבדל בין כל תקופה הוא בלגיטימציה הבינלאומית והמקומית, וכן בתפקידים של השוק והצבא. הבדל זה עומד בבסיס ההבחנה האנליטית בין התקופות במאמר.

שורשיה האידיאולוגיים של תפיסת המרחב בחברה הישראלית נעוצים בתקופת היישוב (Kimmerling, 1983). תפיסה זו גורסת ש"במקום שבו תחרוש המחרשה היהודית את התלם האחרון – שם יעבור גבולנו", אמרה שמיוחסת לטרומפלדור. הספר הפתוח הוא אפוא פרקטיקה בבנייה אומה ומדינה (שראשיתה בבנייה קהילה יהודית בארץ ישראל) המבוססת על הקמה של 283 יישובים יהודים באזורים שבהם היה רוב ערבי והרחבה מתמדת של גבולות השליטה הטריטוריאלית (Kimmerling, 1983; Yiftachel, 1996). על כן יש לראותה כתוצר של אידיאולוגיה אתנו-לאומית.³

הקשר בין ההתיישבות הציונית באזורי ספר ובין ביטחון האומה התבטא ביד האחת האוחזת נשק כשהאחרת אוחזת במחרשה, בארגון השומר וביישובי חומה ומגדל. מדובר בביטחון מבוסס הרחב של המילה, הביטחון הקיומי של העם היהודי הממומש באמצעות תפיסת המרחב, שליטה בו, הרחבתו ויצירת זיקה לכאורה טבעית בין האומה המתיישבת לטריטוריה המיושבת. בהתיישבות זו בלט מרכיב של מיליטריזם קונגיטיבי שבמסגרתו התבססה

3 להון בהתיישבות זו הייתה חשיבות רבה: המערכת ההתיישבותית הונעה בידי המוסדות הכלכליים בתנועה הציונית, והנהגת היישוב מינפה את אתוס ההתיישבות כדי לגייס הון יהודי בחו"ל (כץ, 2002). אולם הון זה שימש להלאמת אמצעי הייצור, בעיקר קרקע, ככלי להצמחת משק קואזי-סוציאליסטי (כרמי ורוזנפלד, 1993) ולקידום האידיאולוגיה האתנו-לאומית.

המשוואה התיישבות=ביטחון.⁴ במשוואה זו, שהתגבשה במהלך המרד הערבי (1936-1939) והתעצמה במאבק נגד הבריטים (1945-1946), נודעה חשיבות רבה לסיוע ולליווי שהגישו הארגונים הצבאיים הגנה ופלמ"ח. אך תפקידם כסוכנים שיוזמים את ההתיישבות היה שולי, והם הוכפפו למערכת השיקולים של ההנהגה האזרחית של היישוב (גולני, 1997). עם זאת, לארגונים הפרה-מיליטריים היו אינטרסים ברורים בהתיישבות החדשה, כי אנשיהם עסקו באימונים צבאיים בחסות ההתיישבות, היישובים היו בסיס לוגיסטי עבורם, והמתיישבים סיפקו כוח אדם (שירן, 1998). לכן, כפי שמציין בן-אליעזר (1995), ההתיישבות הפכה לרעיון אסטרטגי-מדיני משותף לארגונים הצבאיים, להנהגה הפוליטית ולצעירי היישוב.

ספר פנימי: 1967-1948

ההישג הצבאי של המלחמה והיישום של מדיניות אי-שבות ביחס לפליטים הפלסטינים הקלו את טיפוח המיליטריזם והעצמת הצבא (כרמי ורוזנפלד, 1993),⁵ ואלה קיבלו ביטוי במדיניות ההתיישבות. כבר בימיה הראשונים של המלחמה התנהל דיון ער בתרומתה האפשרית של התיישבות חדשה להרחבת השטח שהוצע למדינה היהודית בתכנית החלוקה של האו"ם. במהלך המלחמה ולאחריה התחדשה ההתיישבות בספר פנימי, שהוא, כאמור, "אזור בתוך מדינה שבו מהווה המיעוט האתני את הרוב ושבו מנסה המדינה להרחיב את שליטתה בשטח ובתושבים" (Yiftachel, 1996, p. 496, תרגום שלי, א"צ). במונחים של השנים 1967-1948 מדובר בגליל, בנגב, בפרוודור ירושלים, בשפלת יהודה, במישור החוף הדרומי, באזור שסביב רצועת עזה ובערים מעורבות. באזורים אלה הוקמו רבים מ-465 היישובים היהודיים שנבנו בתקופה זו. ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן גוריון טווה את הקשר בין ביטחון להתיישבות במציאות החדשה של ריבונות:

ביטחון המדינה לא יושגת אך ורק על כוחות המגן הצבאיים. דרכי התיישבותנו יקבעו את ביטחון המדינה לא פחות משיטות בניין הצבא. רק התיישבות חקלאית צפופה לאורך הגבולות – שלשלת של משקים בצפון הארץ, על חוף הים, לאורך הירדן, בערבות הנגב – תשמש תריס נאמן ביותר לביטחון הארץ מפני התקפות חוץ. לא ביצורי אבן דוממים, אלא חומת אדם חיה, עובדת ויוצרת – החומה האחת שאינה נרתעת ונפגעת מכלי משחית של האויב – יש ביכולתה לשמור על גבולות הארץ (מתוך נאום של בן גוריון "צבא להגנה ולבניין" במסדר מח"ל, 13 בנובמבר 1948, מצוטט אצל אורן, 2003, עמ' 177).

התיישבות כאסטרטגיית הגנה הייתה מרכזית לשם רתימת המרחב והבנייתו במונחים מיליטריסטיים. מבחינה אנליטית זו תופעה אחת, ומקומו של הצבא כאחד מסוכני התהליך

4 עמדה זו שוללת את תובנותיהם של כרמי ורוזנפלד (1993), שלפיהן ההתיישבות שקדמה להקמת המדינה לא הייתה כרוכה בחשיבה מיליטריסטית אלא בהגשמה של אלטרנטיבה סוציאליסטית.

5 לפעולות הפיזיות של מניעת שיבת הפלסטינים באמצעות תפיסת בתיהם ואכלוסם ירר לעבר מסתננים התלווה תהליך של דחיקת הכפרים הנטושים לשולי השיח הישראלי באמצעות מחיקתם מהמפה, עברות שמותייהם והעלמתם מן הנוף (קדמן, 2008).

הזה הוא תופעה אחרת. לצבא, כסוכן, הייתה תרומה עצומה להתיישבות בשנים האלה. עם תום המלחמה הוקמו בפיקוד הבכיר של הצבא גופי התיישבות שפעלו בתיאום עם המוסדות הלאומיים ועם תנועות ההתיישבות (ובכללם המרכז החקלאי). יחד הם קבעו את אזורי ההתיישבות הרצויים, את מיקום היישובים, את המבנה הפיזי שלהם ואת ההרכב האנושי של המתיישבים, בהתאם לשיקולים ביטחוניים גרידא וכחלק ממדיניות אסטרטגית שלפיה ההתיישבות היא חלק מכוחות המגן (אורן, 2003). חלק מהיישובים הוקמו במיקום שסייע ביצירת "תכנית אש" עם יישובים ועם בסיסים אחרים, ומבנם הפיזי נועד להמירם בקלות יחסית למעין מוצבים (אורן, 2003; שירן, 1998). צה"ל, באמצעות הנח"ל, היה פעיל גם בהתיישבות כיבושית, בעיקר באתרים שבהם המגור האזרחי התקשה למלא את משימת ההתיישבות/הגנה. נוסף על כך, מעורבות הצבא נועדה להבהיר למתיישבים – רובם עולים חדשים – את חשיבותו של המיליטריזם בחיי היומיום (שירן, 1998), וכך לסייע בעיצוב דמותו של בן הלאום היהודי בישראל.⁶

המהלך המתואם של ההתיישבות באזור הספר הדיר חלקית את מערכת התכנון המדינית. מערכת זו, בעזרת ניסוח תכנית מרחבית כוללת שנודעה בכינויה תכנית שרון (1951),⁷ חתרה לתיאום בינה ובין העשייה ההתיישבותית שהובילו הצבא, המוסדות הלאומיים ותנועות ההתיישבות. תיאום זה נדרש כדי לטעת רציונל כלכלי בארגון המרחב, למשל אספקת מזון טרי למשק באמצעות עיבוד שדות הפליטים הפלסטינים ואספקת דיור מהיר וזול למאות אלפי היהודים שהיגרו לישראל עם הקמתה. בפועל ניכרה השפעתה של מערכת התכנון בעיקר באזורים שלא הוגדרו אזורי ספר וביצירת ערי הפיתוח,⁸ וכאן ניכרה גם מעורבותו של ההון הפרטי. ההתיישבות החקלאית באזורי הספר, שהייתה רוב העשייה ההתיישבותית בתקופה זו, נותרה בתחום האחריות של הצבא ומומנה ברובה באמצעות המוסדות הלאומיים. למרות חוסר התיאום בשיקולים ובמדיניות ההתיישבות בין הצבא, המוסדות הלאומיים ותנועות ההתיישבות מצד אחד ובין מערכת התכנון המדינית מצד שני, בדיעבד התיישבות זו תרמה ליצירת ריבוד ויציבות חברתית: שלל הקרקע שהופקע בחסות הצבא ניתן בנדיבות להתיישבות הוותיקה, ופחות בנדיבות למתיישבים החדשים (יפתחאל וקדר, 2000). המתיישבים החדשים, רובם מזרחים, מימשו בגופם את חזון השליטה הטריטוריאלית, הלאמת הקרקעות ומניעת שיבת הפליטים הפלסטינים (גולן, 2001; קמפ, 2002). אך בה

6 ראוי להדגיש שלצבא היו עוד שתי משימות חשובות בעיצוב המרחב באותה העת: 1. דה־ערביזציה של המרחב, שבוצעה באמצעות הפקעת קרקעות לצורכי צבא והקמת יישובים יהודיים עליהן (יפתחאל וקדר, 2000; Forman & Kedar, 2004) ובאמצעות הגבלות מרחביות שהטיל הממשל הצבאי על יישובי הערבים. משימה זו כללה את פינוי הבדואים מאזור הנגב המערבי ואת ריכוזם ממזרח לבאר שבע, באזור המכונה אזור הסייג (אוסצקי־לזר, 1992; בויםל, 2007; כהן, 2000; סבן, 2000; קמפ, 1999; Haider, 1995); 2. פיקוח על העולים החדשים כדי שיישאר ביישובים שבהם יושבו (קמפ, 2002) ולא יבואו במגע עם הערבים (נוריאל, 2005).

7 את התכנית הכין אגף התכנון במשרד ראש הממשלה בראשות האדריכל אריה שרון. ראו אפרת (2000).

8 יוצאת מן הכלל היא העיר נצרת עילית, שהוקמה בלחץ הצבא בשנת 1957 כחיץ בין נצרת לעין מאהל (אורן ורגב, 2008).

בעת, הפעולות הללו חסכו מהמזרחים תחרות מול הפלסטינים בשוק העבודה, הרחיקו אותם אל הפריפריה – כך נמנעה תחרות בינם ובין הוותיקים בשוק העבודה במרכז הארץ – וכן חסכו מהוותיקים את הצורך לחלוק עם המזרחים את רכושם. במקום זאת הוענק להם חלק מהרכוש הפלסטיני הנטוש, כלומר קרקע (יפתחאל וקדר, 2000), ותעסוקה בענפים עתירי כוח אדם (סבירסקי וברנשטיין, 1993). מעבר להיבטים המטריאליסטיים הללו, יישוב המזרחים בספר יצק בהם תחושה שהתיישבותם חיונית לביטחון המדינה (יפתחאל וצפדיה, 1999). כך, המיליטריזציה המרחבית שבאה לידי ביטוי ביישום פרקטיקת הספר הפנימי היא נגזרת של היגיון אתנו-לאומי שהבטיח בלעדיות טריטוריאלית באמצעות מניעת שיבת הפליטים ויציאת תודעה לאומית בקרב המזרחים, ושל היגיון מטריאליסטי שכונן מערכת חברתית מרובדת לאורך קווים אתניים, אך גם יציבה ונטולת מאבק מעמדי.

לסיכום חלק זה, בשני העשורים הראשונים למדינה תרם ההיגיון האתנו-לאומי של שליטה בטריטוריה לעיצוב מרחב ההתיישבות היהודית. החשיבה במונחים ביטחוניים ביחס למרחב קיבלה ביטוי בעיצוב מערך ההתיישבות החקלאי באזורי הספר, שעלה בקנה אחד עם צורכי ביטחון, הן במונח של ייצור מערך הגנה למקרה של התקפה צבאית והן במונח העמוק יותר של ביטחון קיומו של העם והישרדותו. זהו אפוא ביטוי נוסף למיליטריזם הקונגניטיבי שעליו הצביע קימארלינג (1993). ראוי להדגיש שההתיישבות נכרכה בשיקולים רציונליים בעלי אופי כלכלי מובהק (שעליהם לא עמדה רשימה זו), כמו פיתוח אזורי פריפריה, אספקת דיור ותעסוקה לעולים החדשים ויציאת בסיס מרחבי לפיתוח התעשייה הישראלית. אך הצבא, כסוכן, התעלם משיקולים אלו בבואו לעצב את מרחב ההתיישבות בספר ומינף לצרכיו האסטרטגיים את האקסיומה התיישבות=ביטחון שנחרתה בתודעה הישראלית. בה בעת יצרה ההתיישבות את הריבוד האתנו-מעמדי שמאפיין את החברה בישראל, תוך כדי נטרול המאבק המעמדי שאמור ללוות ריבוד כזה. הצבא כסוכן נהנה משליטה כמעט בלעדית בתחום ההתיישבות החקלאית באזורי הספר. חוק התכנון והבנייה (1965) אמור היה להכפיף את הפעילות המרחבית של הצבא למערכת התכנון המדינתית,⁹ אך הכפפה זו שרדה שנתיים בלבד, כי ב-1967 נכבשו מרחבי ספר חדשים שהיו מחוץ לתחום אחריותו של חוק התכנון ותחת אחריות הצבא.

ספר פתוח ופנימי: 1967-2009

עם סיום המלחמה ב-1967 מונף הצבא לשמש במשימת ההתיישבות בשטחים הכבושים בשם הביטחון. יפים כאן דבריו של השופט ויתקון על הקשר בין התיישבות לביטחון:

מבחינת השיקול הביטחוני הטהור אין לפקפק בכך שנוכחותם בשטח מוחזק של יישובים – אפילו "אזרחיים" – של אזרחי המעצמה המחזיקה תורמת תרומה נכבדה למצב הביטחוני שבאותו שטח ומקילה על הצבא את מילוי תפקידו. אין צורך להיות

9 ההכפפה של מערכת הביטחון לחוק התכנון והבנייה התאפשרה באמצעות מתן זכויות יתר בחוק למערכת הביטחון לעומת גופים אזרחיים: פרק ו' לחוק עוסק בהיתרי תכנון למערכת הביטחון באמצעות ועדה למתקנים ביטחוניים, שהיא אמנם ועדת תכנון לכל דבר ועניין, אך משרתת רק את מערכת הביטחון, ובניגוד לוועדות תכנון אחרות אינה נתונה לפיקוח ציבורי כלשהו (ראו פרז ורוזנבלום, 2007). למרות זכויות היתר, נוטלה הזכות שנטל הצבא לעצמו לקבוע את מדיניות ההתיישבות החקלאית בספר.

מומחה לענייני צבא וביטחון כדי להבין שאלמנטים חבלניים פועלים ביתר קלות בשטח המאוכלס אך ורק אוכלוסייה אדישה או אוהדת כלפי האויב, מאשר בשטח, שבו נמצאים גם בני אדם העשויים לעקוב אחריהם ולהודיע לשלטונות על כל תנועה חשודה. אצלם לא ימצאו מחבלים מחבוא, סיוע וציוד [...] המתיישבים כפופים למרות הצבא, אם באופן פורמלי ואם בכורח הנסיבות. הם נמצאים שם בזכות וברשות הצבא [...] התיישבות יהודית בשטח מוחזק [...] משמשת צרכים ביטחוניים ממשיים.¹⁰

מדברי השופט עולה שההתיישבות היא חלק מאסטרטגיה צבאית, כפי שזו השתמרה מפרקטיקת הספר הפנימי של השנים 1948-1967. אך לא כך הדבר. משנת 1967 איבדה ההתיישבות את תפקידה האסטרטגי ככוח שניתן להסבה לצורכי הגנה. שינוי זה נעוץ בין השאר במעבר מ"ארץ קטנה" ל"ארץ גדולה", שיתר את השימוש במשאבים אזרחיים להגנה (אורן ורגב, 2008). אובדן התפקיד האסטרטגי של ההתיישבות בשטחים יצר מערכת יחסים חדשה בין הביטחון להתיישבות: במקום שההתיישבות תשרת את הביטחון, בהיבט הבינלאומי הביטחון שימש כסות לתכנית התיישבות אזרחית רחבת היקף. כשהוקמו יישובים אזרחיים, הצהיר שר החוץ אבא אבן כי "ההיאחזויות הן צעדי חירום בעלי אופי צבאי" (פדהצור, 1996, עמ' 196-197). בחלק מהם, כמו בקוניטרה (לימים מרום גולן), התבקשו המתיישבים ללבוש מדים ולהטמיע סממנים צבאיים. פרט לשיקולים בינלאומיים, הביטחון שימש להצדקת ההתיישבות האזרחית גם בהיבט המשפטי: לא זו בלבד שבית המשפט הישראלי התיר בשם הביטחון ליישב את אזרחיה של המעצמה הכובשת בשטח הכבוש, אלא הוא התיר פגיעה אף ברכושם ובזכויותיהם של תושבי השטח הכבוש. פגיעה זו הותרה אם הוכח בבית המשפט צורך צבאי אמיתי וממשי (אריאלי וספרד, 2008; בצלם, 2002). ולא פחות חשוב מההיבט הבינלאומי והמשפטי, ההבנה שמפעל ההתנחלות בשטחים עולה בקנה אחד עם ביטחון חלחלה אל רוב שדרות החברה הישראלית ורתמה, כחלק מהמיליטריזם הקונגיטיבי, את האהדה הציבורית למפעל ההתנחלויות.¹¹ מדוע היה צורך בהתיישבות אם זו אינה מועילה במשימות ההגנה המרחבית? כמו בתקופה המוקדמת, תווי גבולות המדינה, שהיו שנויים במחלוקת בזירה הבינלאומית, נעשו סוגיה ביטחונית שחורגת מההיבט הצר של הקלה על הצבא במילוי משימותיו. במסגרת זו נועד להתיישבות תפקיד מרכזי בחזון האתנו-לאומי של עיצוב גבולות המדינה. כך, ההתיישבות תרמה למימוש תכנית אלון בעזרת הקמת יישובים בבקעה (פדהצור, 1996), ל"מסמוס הקו הירוק בעזרת בניית התנחלויות עליו ובקרתו" (אלגזי, 2006, עמ' 178), ובימי ממשלת שרון, ליצירת קנטונים פלסטיניים מבתרים בעזרת שרשראות של התנחלויות, מחסומים, גדרות וכבישים (אריאלי וספרד, 2008). לכל אלה חשיבות מכרעת בעיצוב גבולותיה העתידיים של ישראל.

הראשונים לכפור בפומבי באקסיומה התיישבות = ביטחון היו ראשי גוש אמונים. לשיטתם, שהובהרה בדבריו של מנחם פליקס בבית המשפט:

10 בג"ץ 606/78, איוב ב' שר הביטחון, פ"ד לג(2), 113.

11 מנגד אפשר לטעון שבכל פעם שנוצר צורך פוליטי לפנות התנחלויות – בסיני וברצועת עזה – קודם לו ניסיון לציירן ככאלו שאינן תורמות לביטחון המדינה, כדי לקבל לגיטימציה ציבורית למהלכי הפינוי.

ההתנחלות עצמה [...] איננה נובעת מטעמי בטחון [...] אלא מכוח ייעוד, ומכוח שיבת ישראל לארצו [...] בין שמתנחלי אלון מורה ישולבו בהגמ"ר [הגנה מרחבת – א"צ] לפי תכנון צה"ל ובין אם לאו, ההתנחלות בארץ ישראל שהיא הייעוד של עם ישראל ומדינת ישראל, הינה ממילא ביטחונם, שלומם וטובתם של העם והמדינה.¹²

לנוכח הנסיגה בתחושת האיום הקיומי, עמדה זו, שהוצגה בסוף שנות השבעים, עת התנהל ויכוח ציבורי בעניין ההתנחלויות, ערערה בקרב חלק מהציבור היהודי את האמונה שמפעל ההתנחלות בשטחים משמש לצורכי בטחון בלבד. עם חילופי השלטון ב-1977 נוצרה בציבור הבחנה בין אזורים מסוימים – כמו הגולן, הבקעה, האזור המערבי של יהודה ושומרון, ועד הפיניו גם סיני – שבהם ההתנחלות זוהתה עם צורכי בטחון, ובין התנחלות בלב האזור הפלסטיני, שזוהתה עם מהלך מדיני או משיחי. למעשה, בסוף שנות השבעים נוצרו בחברה הישראלית שני מיתוסים ביחס להתיישבות: מיתוס הביטחון, שקנה אחיזה בקרב השמאל הציוני, ומיתוס ההבטחה (לארץ ישראל השלמה), שקנה אחיזה בקרב הימין הדתי-לאומי (גרינברג, 2007).

על אף הפער בין העמדות המשיכה ההתיישבות לשמש משאב ערכי ופיזי ליהוד ולדה-ערביזציה של המרחב כחלק מפרויקט בינוי האומה והמדינה ועיצוב גבולותיה. לכשיתרחבו הסדקים במיתוס הראשון משנות השמונים ואילך, יופיע במלוא הדרו הספר הגלובלי, וזה יסמן את דעיכתה החלקית של האידיאולוגיה האתנו-לאומית. חלוציו של ספר זה יבואו מהשכבות החברתיות שיצרו סדקים אלו, בעיקר אשכנזים ומזרחים חילונים בני המעמד הבינוני-גבוה. בה בעת יפלוסו חלק מנאמניו של המיתוס השני דרך אל צמרת הצבא (לוי, 2007), ובחסות הפרופסיונליות יצדדו בפומבי באקסיומה התיישבות=בטחון.¹³

בתהליכי ספר אלה נטל הצבא, כסוכן, תפקיד מרכזי, אם כי באופן שונה מזה שבתקופה הקודמת. אכן, חוק התכנון והבנייה הכפיף במידה מסוימת את הצבא למערכת התכנון המדינתית, אך הוא לא חל על השטחים שנכבשו, שם נותרו סמכויות התכנון בידי הצבא. ואולם, על רקע גיבוש האסטרטגיה ששללה מהיישובים תפקיד הגנתי, בשנים הראשונות לכיבוש לא התערבו מפקדיו הבכירים במישרין בגיבוש מדיניות ההתיישבות, וזו נוסחה בידי הדרג הפוליטי. הצבא השפיע על קצב ההתיישבות, על עיתוי עליית היישובים ועל הגנה עליהם. הוא עודד ואף נתן, באמצעות המושלים הצבאיים, היתרים לראשוני המתיישבים להתיישב, ובהמשך הם קיבלו ממנו סיוע לוגיסטי, ציוד ומזון. למעשה, הנח"ל הקים בעצמו היאחזויות אחדות בשטחים שנכבשו, ובכך מימש את היתר שהעניקה לו ועדת השרים לענייני התיישבות בינואר 1979 – להקים בסיסים כראות עיניו ובמימון מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית (פדחצור, 1996). בהמשך סייע צה"ל גם למפעל ההתנחלות באזורים פלסטיניים צפופים, בעיקר באמצעות הגנה על יישובים, סלילת כבישים עוקפים לאזרחים ישראלים בלבד, הקמת גדרות והצבת מחסומים, ובשנים האחרונות הוא היה מעורב במישרין בהקמת המאחזים הלא חוקיים (ששון, 2004).

12 בג"ץ 390/79, רויקאת ב' ממשלת ישראל, פ"ד לד(1), 1, 21-22.

13 דוגמה מיוחדת לנאמן כזה הוא סא"ל דני תרזה, ששימש מטעם ראש הממשלה אריאל שרון ובחסות דרגותיו הצבאיות צידד בגדר ההפרדה מטעמים ביטחוניים (אריאלי וספרד, 2008).

הצבא, כסוכן בעל אינטרסים וצרכים, היה הנהגה העיקרי מכריכת מפעל ההתנחלות עם ביטחון. אמת הדבר שההתיישבות לא זוהתה עם אסטרטגיית ההגנה של הצבא, ורוב קציני הבכירים פקפקו מבחינה מקצועית בקיומו של קשר בין התיישבות לביטחון (אריאלי וספרד, 2008). נכון גם שוועדות שונות הצביעו על ליקויים במוכנות הצבא למלחמה בשל הפניית משאבים צבאיים לשליטה בשטחים, שהגנה על יישובים היא חלק ממנה (סבירסקי, 2008). ואולם, הנחלתו של קשר זה לציבור סייעה להרחבת תחומי האחריות של הצבא ומשאביו (לוי, 2003) ולהגדלת התקציב הצבאי. למשל, תוספת התקציב שקיבל הצבא בגין ההתקוממות הפלסטינית בשנים 1989-2006 נאמדת ב־36 מיליארד ש"ח, וחלק ממנה יועד להגנה על ההתנחלויות והמתנחלים (סבירסקי, 2008). הצבא אמנם נמנע לכל אורך שנות ההתיישבות בשטחים מלהשמיץ עמדה מפורשת בדבר משמעויותיה הביטחוניות של ההתיישבות, אך בחסות פעילות הכיבוש הצבאי, שממנה נהנה גם הצבא, פרח מפעל ההתיישבות.

בצד ההטבות הכלכליות שמעניק מפעל ההתנחלות לצבא, הוא מציע שני ביטויים כלכליים נוספים שמכוונים אל הקשר שמאמר זה טווה בין פרקטיקות הספר, ביטחון, אידיאולוגיה אתנו־לאומית, אינטרסים של הון ויציבות חברתית. הראשון הוא אינטרסים של בעלי הון שנבעו מההתיישבות בחסות הצבא, כגון קרקעות גזולות, כוח עבודה פלסטיני זול וצייתן, היתרי בנייה שאינם כפופים לחוק התכנון והבנייה, הטבות באזורי תעשייה בשטחים ושוק פלסטיני שמחויב לתוצרת ישראלית (ראו גם אלגזי, 2006; גרינברג, 2007). הביטוי השני הוא הפיכת הכיבוש וההתנחלות למנגנון פיצוי לשכבות החלשות בחברה היהודית בישראל מפני פגיעת ההפרטה ושחיקת מדינת הרווחה בתחומי הקו הירוק. מתן הטבות בתחום הדיור, התעסוקה, החינוך, המיסוי והתשתית היו הגורמים המרכזיים שהניעו את תנועת ההגירה אל השטחים (Newman, 1984), ואגב כך אפשרו, מבחינת היציבות החברתית, את המהלכים הניאו־ליברליים של העשורים האחרונים (גוטוין, 2004).¹⁴ אך אל לנו לטעות, בחסות ההטבות הללו הופכים חלק מהמתנחלים לקורבנותיה של שיטת השוק, כפי שמדגים היטב המקרה של נשים חרדיות במודיעין עילית המועסקות בתעשייה (אלגזי, 2006).

אנו עדים אפוא להשתכללות המודל האתנו־לאומי ולהשתלטות על המרחב באופן שמשתלב עם הגיון השוק, תוך כדי יצירת ריבוד פנימי בקרב היהודים. פרקטיקות שנשענות על היצע וביקוש של כוחות השוק, אף שהן מוצגות כעיוורות צבעים וניטרליות, יוצרות מבנה שליטה בדרך של הדרת קבוצות מוחלשות – פלסטינים ומתיישבים (למרות ההבדלים החדים

14 כתמונת ראי משלימה, בני המעמד הבינוני, החילוני, המשכיל והאשכנזי נהנו מהמקבילה ההתיישבותית בתחומי הספר הפנימי, כלומר ממפעלי יהוד הנגב והגליל, שכללו הקמה של ארבעים מצפים בגליל, הרחבת ההתיישבות היהודית בנגב וצמצום שטחים לשימוש הבדואים באמצעות הקמת יישובי לוויין וחוות בודדים, הכרזה על שטחי אש, הקמת מתקני צבא וסגירת שטחי מרעה בידי הצבא. כל זאת משיקולי ביטחון שכרוכים בהתיית המאזן הדמוגרפי באזורים אלה ובמניעת "השתלטות" של ערבים על קרקעות מדינה. גם פעילות ספר זו כרוכה באינטרסים כלכליים. עם חלוף השנים נטל צה"ל תפקיד שולי בלבד בפעילות זו, כל עוד הוא אינו נהנה מפירותיה הכלכליים. למשל, צה"ל נמנע מלהצהיר שהיישובים החדשים שתוכננו בגללכוע ובלכיש משרתים את ביטחון המדינה. הצהרה זו נשמעת רק מפיהם של שרי ממשלה שאינם בתפקידים ביטחוניים. יתרה מזו, בשנות השבעים התבקש צה"ל לפנות שטחים בגליל ובנגב שהוכרוזו על ידו כשטחי אש לטובת הקמת יישובים.

בניהם) – תוך כדי הענקת הטבות כלכליות ויציקת תחושת חלוציות במתיישבים היהודים. כלומר, הזיקה בין התיישבות בספר, ביטחון ואינטרסים כלכליים שזורת זה בזה את המיליטריזם הקוגניטיבי והחומרי, ויחד הם מבטיחים את שימור המבנה האתנו-מעמדי בישראל.

אך שזירה כזו מאותתת מאז סוף שנות השמונים על רפיון, לנוכח הקיטוב בין מיתוס הביטחון ומיתוס ההבטחה, נסיגת הצבא משימוש אסטרטגי בהתיישבות, הלחצים לצמצום תקציבה של המערכת הצבאית, החזון הכלכלי שמבטיח המזרח התיכון החדש, המחיר הכלכלי וחיי האדם שגבו האינתיפאדות, ועמם עיצובה מחדש של החברה בישראל כחברת שוק. כל אלה מייצרים דפוס חדש של שילוב בין הגיון השוק להגיון האתנו-לאומי ומנתבים את הדיון למושגי ספר חדשים: ספר גלובלי וספריפריה.

ספר גלובלי

בשלושת העשורים האחרונים מתחילה לפעפע תחושה שהמיליטריזם הקוגניטיבי, שמוזהה עם ההגיון האתנו-לאומי של שליטה בטריטוריה, מפנה דרך להתחזקות ההגיון של ההון, כחלק ממהלך כולל של דה-מיליטריזציה שעובר המעמד הבינוני-גבוה החילוני, שרובו אשכנזים או מזרחים מזבילים (לוי, 2007; רם, 2005). ההגיון של ההון מזהה בשנים האחרונות עם ניאו-ליברליזם, ובכלל זה מגוון תצורות משטריות בעלות אוריינטציה מכוונת שוק. הקרבה למען המולדת, חלוציות, גאולת אדמות וכיבוש השממה – שהיו הסמלים המרכזיים של הספר והלאומיות – שוקעים ומפנים את מקומם לסדר יום אזרחי. במרכזו של סדר יום זה מתבלטים ערכים חדשים שמהווים את הבסיס של הספר הגלובלי, כדוגמת אינדיבידואליזם, הפרטה, תחרות, הישגיות, יעילות, דמוקרטיזציה ורגישות לסביבה ולזכויות אדם (ראו הלמן, 2003; לוי, 2003; פלד ושפיר, 2005; רם, 2005). ההגיון הניאו-ליברלי מבקש לחולל קומודיפיקציה של המרחב ואגב כך לשחררו מההגיון האתנו-לאומי, דהיינו להתיר את הקשר בין ביטחון להתיישבות. הכפפת התכנון המרחבי לצרכים של פיתוח כלכלי שמובל בידי השוק החופשי מוצגת כתנאי בסיסי לצמיחה כלכלית ולאינטגרציה בכלכלה הגלובלית (ראו Harvey, 2005).

תהיות שהפכו להתנגדות גלויה למפעל ההתנחלות מסמלות את ראשית התרת הקשר בין ביטחון להתיישבות. הרחבת הפער בין אתוס הביטחון לאתוס ההבטחה, כלומר בין אמונה שההתיישבות חיונית לביטחון ובין האמונה המשיחית בדבר מימוש הציווי הדתי לגאולת הארץ, הובילה חלקים מהאוחזים באתוס הביטחון לפקפק באמונה שהתיישבות וביטחון – בכל הנוגע לשטחים הכבושים – קשורים זה בזה. מקור התהיות בגורמים פוליטיים וכלכליים: הפיכת מפעל ההתיישבות בשטחים לפרויקט הדגל של ממשלות הימין בסוף שנות השבעים ובשנות השמונים אותה שההתיישבות היא פרויקט מדיני ולא ביטחוני; פינוי היישובים מסיני בראשית שנות השמונים רמז שיש חלופה טובה יותר להשגת ביטחון מזו שמציעה ההתיישבות; האינתיפאדה הראשונה הוכיחה ששליטה טריטוריאלית באמצעות התיישבות מסכנת את היציבות הביטחונית והצביעה על אפשרות השלום ופינוי היישובים.

תובנות אלה חלחלו ביחוד אל הקבוצות החברתיות שהן בבחינת חיל החלוץ בספר הגלובלי. מבחינתן, התגמולים הביטחוניים ממפעל ההתיישבות בפרט ומהכיבוש בכלל אינם שווי ערך למחירם המוסרי והחומרי.¹⁵ מהלך זה של דה-לגיטימציה להתיישבות בשטחים יצר

15 המחיר החומרי של ההתיישבות והכיבוש זכה לסיקור נרחב, וראו סבירסקי (2008).

כמה תופעות: הוא אפשר את ההתנתקות, לאחר שהצמרת הפוליטית הצטרפה אל הקולות שגרסו שההתיישבות בעזה ובצפון השומרון מערימה קשיים ביטחוניים, והוא הנמיך את מחירו של דם המתנחלים עד כדי כך שפיגועים נגד מתנחלים באינתיפאדה השנייה לא נתפסו כהפרות חמורות של הסכמי הרגיעה למיניהם (גרן, 2007; דאום, 2001).

הפרת המשוואה התיישבות=ביטחון חלחלה מאז שנות התשעים גם אל תוך תחומי מדינת ישראל, אל הספר הפנימי. הפרה זו החלה בערעור על נחיצותם הביטחונית של יישובים חדשים בנגב ובגליל. בדיון זה הודגשו היבטים כלכליים, סביבתיים וחברתיים-פוליטיים. בהיבט הכלכלי הועלו תהיות בשני תחומים מרכזיים: הראשון הוא עלויות ההקמה של יישוב חדש. החברה להגנת הטבע (2003) ערכה בדיקות והגיעה למסקנה שבפרויקט ייחוד הגליל נאמדת סך ההשקעה הציבורית בכל מתיישב בכ-250 אלף דולר. משרד האוצר שיער בשנת 2003 שהקמת יישוב חדש עולה לקופה הציבורית פי עשרה מהרחבה של יישוב קיים עבור מספר זהה של תושבים.¹⁶ כך גם בחוות הבודדים בפרויקט דרך היין, חוות שמטרתן המוצהרת לסייע לביטחון ולשמור על קרקעות הלאום: מדיווחי המתישבים עולה שההשקעה הציבורית בכל חווה מסתכמת במאות אלפי שקלים.¹⁷ התהייה השנייה נוגעת לתועלות הכלכליות בפזור אנשים במרחב. התפיסה המרחבית שגובשה מאז שנות התשעים, המבוססת על פיתוח המרחב סביב ארבע מטרופולינים ושמירת מרחבים ירוקים ביניהן, מדגישה את היתרונות הכלכליים הטמונים בריכוז פעילויות כלכליות ותושבים בערים לעומת פיזורם ביישובים קטנים (Shachar, 1998).

גם בהיבט הסביבתי הועלו ספקות בדבר הצורך ביישובים חדשים. ארגוני סביבה רבים בישראל גורסים שיישובים חדשים מחסלים שטחים פתוחים בעלי ערך סביבתי. ארגונים כמו אדם, טבע ודין והחברה להגנת הטבע מדגישים שיישובים חדשים אינם משיגים ביטחון וששמירת קרקעות צריכה להיעשות באמצעות שלטון החוק ולא באמצעות התיישבות (החברה להגנת הטבע, 2003).

ההיבט החברתי-פוליטי המעלה התנגדות להקמה של יישובים קהילתיים חדשים מדגיש ממדים של אי שוויון בהקצאת מקרקעין, סוגיה שנחשפה לציבור בכמה וכמה פרשיות משפטיות, בהן סירובם של יישובים קהילתיים לקלוט ערבים (למשל קציר ורקפת), אוכלוסייה בעלת צרכים מיוחדים (למשל זיו הגליל והילה) ומזרחים (תל עדשים) (ראו זיו ושמיר, 2003; צפדיה, 2005; קדר, 2004; Tzfadia, 2006). דגש חברתי-פוליטי נוסף נוגע להקשר הפוליטי של ההתיישבות: הרי מדובר ביישובים שהוקמו בדרך כלל על קרקעות שהופקעו מערבים או מרשויות ערביות במטרה מוצהרת לייעוד את הארץ ולהטות את המאזן הדמוגרפי באזור לטובת יהודים. המתישבים – שרובם נמנים עם המעמד הבינוני המשכיל החילוני – אמנם מנסים להעלים היבט זה, אך הוא מודגש בידי ארגוני זכויות אדם כמו האגודה לזכויות האזרח, עדאללה ובמקום (גולני, 2002).

בצדק כורך אורי רם (2005) בכריכה חברתית אחת את פעילי הסביבה ואת פעילי זכויות האדם, המתנגדים נמרצות לפרקטיקות הספר, עם המעמד הבינוני-גבוה. על פניו נדמה שיש סתירה ערכית מהותית בין זכויות אדם ושמירה על הסביבה מצד אחד ובין ניאוליברליזם

16 אביעד שר-שלום, "הולכים בתלם בשתיקה: 30 יישובים חדשים ומיותרים", גלובס, 17 באוגוסט 2003.

17 בג"ץ 3076/08, עמותת פורום חוות דרך היין נ' ראש הממשלה.

מצד שני, שכן אלה חותרים למימוש ערכים של צדק, ובכלל זה צדק סביבתי (דה שליט, 2004), ואלה חותרים למימוש רווח (Harvey, 2005). ואולם, במונחים של ספר גלובלי, אלה גם אלה שואבים השראה מזירות פעילות ומשיחים גלובליים, ולא אתנו-לאומיים. כל אחד מהשיחים האלה מייצר רציונל משלו לשלילת פרקטיקת הספר, שמקורה בהבנה שהתיישבות וביטחון אינם צדדים באותה המשוואה.

שילוב של ערכים אלה בא לידי ביטוי מרחבי בתכניות המתאר הארציות שהוכנו בשנות התשעים ובשנות האלפיים, דוגמת תמ"א (תכנית מתאר ארצית) 31 ותמ"א 35 ותכנית האב ישראל 2020 (Shachar, 1998), ובמידה מסוימת ברפורמה הווחלת במקרקעי ישראל שהתבטאה בהפשרת קרקעות חקלאיות, במסחור הקרקע ובהצעות להפרדת קרקעות עירוניות (פיטלסון, 2006). התכניות התבססו על כמה הנחות יסוד: פתיחת עידן של שלום שמציע חלופה מדינית על פני זו הצבאית, ובו ישראל נפרדת מהשטחים הכבושים; עלייה בחשיבותם של שיקולים כלכליים בניהול המרחב; חברה רב תרבותית שבה לכל אורה זכויות נגישות שוות לקרקע; וצורך לשמר שטחים פתוחים. שיקולים ביטחוניים של התיישבות, פיזור אוכלוסין ושמירת אדמות הלאום נעדרו מהתכניות החדשות, ותחת זאת הן התמקדו בהרחבת יישובים קיימים. במשך שנות התשעים הוקמו 19 יישובים חוקיים, רובם מעבר לקו הירוק או לאורכו (יישובי הכוכבים). זהו המספר הקטן ביותר של יישובים שהוקמו ביחס לארבעת העשורים הראשונים למדינה, וכל אחד מהם לווה, בניגוד לעבר, במאבק חברתי וסביבתי עיקש.

ברם, זוהי תמונה חד ממדית של הקמת יישובים חדשים ושל השתחררותו לכאורה של הספר הגלובלי מההיגיון האתנו-לאומי. בפועל, ההיגיון הניאו-ליברלי אינו משוחרר לחלוטין מההיגיון האתנו-לאומי, אלא מייצר מודל חדש של שילוב, שבו הכוח המניע להתיישבות הוא הגיון השוק, והמדינה נשרכת אחריו, אך גם מספקת הצדקה פוליטית ופרופסיונלית. מדיניות הפרדת הביצוע טמנה בחובה הזדמנות לקבלנים ולחברות עסקיות לגזור רווחים מפעילות ההתיישבות (ביחס לשטחים ראו אלגזי, 2006). מכרזים בשוק החופשי, שבהם משווקת קרקע ליוזמים במחירים מוזלים (בהיותה קרקע בלתי מתוכננת), הם ראשית הדרך בהקמת יישובים חדשים. עם תכנונה של הקרקע ושינוי ייעודה למגורים מאמיר ערכה לטובת זוכי המכרז, והזכות לבנות בתים ביישוב ולמכור אותם הופכת למקור רווח נוסף. מעיד על כך זוהר קפלן, סמנכ"ל בדנקר השקעות, החברה שזכתה במכרז להקמת יישוב בן 500 בתים באזור יתיר. דבריו מלמדים על האופן שבו ההיגיון הניאו-ליברלי, האמור לחולל קומודיפיקציה של המרחב ואגב כך לשחררו מההיגיון האתנו-לאומי, ממנף את ההיגיון האתנו-לאומי לצורך קבלת לגיטימציה, ואינו מבטל אותו: "היישוב הזה הוא לא ביזנס גדול מבחינתנו, אבל זהו יישוב שיש בו חשיבות לאומית... כאשר הוא יהיה בגודל המרבי – זה גם יהיה עסק כלכלי טוב".¹⁸ תמונה דומה מציירת בעלונה עמותת כפר המדע, קבוצה של בכירים במערכת הביטחון והכלכלית של ישראל, שביקשה להקים יישוב בהר אבנון, למראשות המכתש הגדול: "למרות שמדובר במפעל התיישבותי חלוצי ממדרגה ראשונה, מדובר במיזם כלכלי לכל דבר... מיום המחבר חזון, קרקע והון לנכס מניב, שתשואתו נאה לציבור ולתושב כאחד..." (מתוך עלון פרסומי של העמותה). שני היישובים לא הוקמו בגלל התנגדות סביבתית וחברתית.

מניעים כלכליים בעיקרם, אך גם סביבתיים וחברתיים, הם חלק ממהלך של דה-מיליטריזציה של ההתיישבות בספר בעת הזו. הצידוק הביטחוני להתיישבות נשחק עם ירידת מחויבותם של חלוצי הספר הגלובלי כלפי האידיאולוגיה האתנו-לאומית. אך החברה, כמכלול, אינה שותפה מלאה לפרויקט הגלובלי. חלקים גדולים ממנה נעדרים כרטיס כניסה לספר זה, ולכן מבקשים לשמר את מקומו של ההיגיון האתנו-לאומי. כך, בצד גורמים עסקיים ופוליטיים, גם קבוצות חברתיות יהודיות מצדדות בהמשך ההתיישבות מתוך עניין חומרי, גם אם שונה מזה של הגורמים העסקיים. אלו הן הקבוצות החברתיות הספריפריות. אלה גם אלה ממנפים את שיח הביטחון והאתנו-לאומיות כדי לצקת לגיטימציה לפעולת ההתיישבות.

ספריפריה

בשולי תהליך הספר הגלובלי נותרה אוכלוסיית הפריפריה, אותה אוכלוסייה יהודית שמילאה, לעתים בעל כורחה, תפקיד מרכזי בתהליכי הספר. היא תוגמלה מבחינה חומרית על פועלה, ובכך נמנע ערעור היציבות החברתית בלי להעמיד את המעמד הבינוני-גבוה מול צורך לחלוק עמה את רכושו. חלקים ממנה, בעיקר הקיבוצים, תוגמלו סימבולית, ותגמול זה הומר בעבר לתגמולים חומריים. תהליכי הספר הגלובלי לא יצרו את שקיעת הספר אל הפריפריאליות. שורשיה של שקיעה זו נעוצים במנגנון שכונן את הספר: יישוב הספר בבני הלאום "הנכון" (במקרה זה יהודים) פטר את המדינה מהשקעה נוספת של משאבים מעבר לאלו שהושקעו בהקמה (חלקם משאבים שהופקעו מהאוכלוסייה הערבית – פליטים, אזרחים ונתיני הכיבוש). בעצם פעולת ההנדסה הדמוגרפית כבר מומשו מטרותיו הביטחוניות של הפרויקט הטריטוריאלי האתנו-לאומי. לכן, ולנוכח העובדה שהלגיטימציה הביטחונית נעשית פחות קונקרטית עם השתנות מעמדה האסטרטגי של ההתיישבות, הספר מידרדר למעמד שולי, נחות ותלתי (Hasson, 1998). מכאן שהמיליטריזם בביטוייו המרחביים לא רק מציב משני עברי המתרס קבוצות לאומיות שונות (יהודים וערבים), אלא הוא מייצר תהליכים אתנו-מעמדיים, שיוצרים היררכיות חברתיות בתוך הקבוצה הלאומית הדומיננטית עצמה בהתאם לשיוך אתני ומקום מגורים (Yiftachel, 1996). כפועל יוצא מכך פועל פרויקט הספר בעד ונגד האוכלוסייה המתיישבת (או המיושבת). כפילות סימולטנית זו מייצרת את הפריפריה היהודית כאזור דמדומים שמצוי בתנועה מתמדת בין שייכות לניכור (יפתחאל וצפדיה, 2008).

ההיחלצות מאזור הדמדומים כרוכה בתיעה להחזיר את הספר למרכז העשייה המדינית. חזרה זו דורשת תנאים אטרקטיביים לבעלי הון כדי שישקיעו בפריפריה, כחלק ממהלך של מיליטריזם חומרי. גם אם השקעות אלה אינן מופנות אל תושבי הפריפריה היהודית (סבירסקי, 2007), הן מייצרות תחושה של פיתוח, וזו מקרינה על סביבתה. אולם התהליך אינו רק חומרי, אלא גם סמלי: חזרת פרקטיקת הספר, אפילו אם היא מובלת בידי השוק החופשי, עשויה למצב את הפריפריה במרכז העשייה הלאומית, ולהעניק (מחדש) לתושביה את הילת החלוציות. במילים אחרות, התושבים מבקשים לקחת חלק פעיל בהסמלה הלאומית, וכך להעצים את הממד ההרואי של הספר, כדי לחלצו מתיגו הפריפריאלי. זהו אפוא מהלך של רה-מיליטריזציה קוגניטיבית וחומרית כאחת. למהלך כמה ביטויים סמליים: אימוץ רטוריקה של חלוציות בדיון על הקמת ערי הפיתוח, שמאפיין בשנים האחרונות את השיח המקומי

בערי הפיתוח;¹⁹ תמיכת המועצות אזוריות בהקמת יישובים חדשים;²⁰ בנייה בלתי חוקית של מאחזים שמגובים ונתמכים בידי רשויות מקומיות, משרדי ממשלה והון יהודי (ששון, 2004); ותביעה של עמותות התיישבות חדשות, כגון אור משימות לאומיות ואיילים, להרחיב את ההתיישבות היהודית בנגב ובגליל ככלי לשמירת אדמות הלאום מפני השתלטות של ערבים, תוך כדי מתן תמריצים ליוזמות פרטיות (צפדיה, 2008). כל אלה הפכו לתביעות פופולריות יותר עם פרוץ האינתיפאדה השנייה, שהחזירה חלקים רבים בחברה היהודית בישראל, לנוכח תחושת הסכנה הביטחונית, אל חיק הלאומיות (פלד ושפיר, 2005).

תחושת הסכנה הביטחונית האיזה את הדרישה לחזור אל פרקטיקת הספר, וזו מצאה את דרכה אל הביקורות שהופנו נגד תמ"א 35, התכנית שחתרה לרכז את הפעילות האנושית במרחב בארבע מטרופולינים ולחדול מהקמת יישובים חדשים. הביקורות גרסו שתמ"א 35 משקפת תפיסת עולם ערכית של אובדן הקונצנזוס הציוני, ששותפים לה בעיקר המעמד הבינוני-גבוה, האשכנזי-חילוני, שגר במדינת תל אביב (סופר וביסטרוב, 2006). היא גובשה, כך טענו מבקריה, בידי אנשי אקדמיה פעילים במפלגות ובארגוני שמאל שחדלו להבחין בקיומה של סכנה ביטחונית, או בעצה אחת עם גופים עסקיים. במרכז הביקורת עמדה תביעתן של מועצות אזוריות בפריפריה להקים יישובים חדשים, תביעה שיש עמה הטבות סמליות וחומריות (יותר תושבים, יותר ארנונה, יותר היטלי בנייה, וחלוקת נטל אספקת השירותים בין יותר צרכנים) (גולן, 2005). המועצה האזורית רמת נגב הגדילה לעשות, ובעידודה הוקמו כ שלושים חוות בודדים (פרויקט דרך היין) ויישוב חדש (מרחבעם), אף שפעילות זו סתרה את תכניות המתאר התקפות (מבקר המדינה, 2000). תביעות אלה גובו בידי פוליטיקאים, ראשי רשויות מקומיות ופקידות בכירה, שחזרו וכרכו ענייני ביטחון עם התיישבות. כריכה זו מתבטאת בכתיבתו של אריאל שרון (2000), חודשים אחדים לפני היבחרו לראשות הממשלה:

מדברים הרבה על השינוי לרעה שחל במאזן הדמוגרפי בנגב בין התיישבות יהודית לערבית. לדעתי זו אינה הבעיה האמיתית. שהרי מאזן דמוגרפי אפשר לשנות בדרך פשוטה למדי. אפשר לבנות עיר גדולה או מספר ערים גדולות, ומיד יחול מהפך לטובתנו במאזן הדמוגרפי ושוב נהיה רוב. אבל מאזן דמוגרפי חיובי לא נותן שליטה בשטח. כדי לשלוט בשטח יש צורך לשבת בהרבה מקומות (עמ' 12).

בישיבתה ב-14 ביולי 2002 קבעה הממשלה שהתיישבות יהודית היא הגשמה ציונית וחיונית לשמירה על המדינה, על ביטחונה ועל גבולותיה. על פי נתן שרנסקי, "בניית יישובים חדשים וחזוק אחיזתנו בארץ הם התשובות לטרור שמכה בנו".²¹ השר איתם ראה בהתיישבות פתרון לבעיית הבדואים (פרוטוקול ישיבת הכנסת מס' 140 מיום 9 בספטמבר 2004). עמדות אלה

19 למשל סרטם התיעודי של סיגלית בנאי ואהרל'ה כהן חלוצים, וכן יפתחאל וצפדיה (2008).

20 גדי גולן, "המועצות האזוריות נגד תמ"א 35: יפנו לרה"מ בבקשה לדחות הדיון בעניינה עד שתוקטן הפגיעה בנגב ובגליל", גלובס, 7 במרץ 2005.

21 גדעון אלון וצפירי רינת, "ארגוני הסביבה ייאבקו בתוכנית להקמת 14 יישובים", הארץ, 22 ביולי 2002.

נוסחו על רקע פעילות התיישבות נמרצת שמלווה את ישראל מאז ראשית שנות האלפיים: מבקר המדינה (2005) הצביע על 150 יוזמות להקמת יישובים קהילתיים בשנים 1997-2002. עד סוף 2004 הוקמו תשעה יישובים וכשלושים חוות בודדים, ו-18 יישובים, רובם בנגב, נמצאים בשלבי תכנון שונים (צפדיה, 2008). הסוכנות היהודית וקרן קיימת לישראל, כמו ראשי רשויות מקומיות יהודיות בנגב, מצדדים במדיניות זו. פיני בדש, ראש מועצת עומר, טען ש"יש לנו טבעת חנק של יישובים [בדואים – א"צ] סביב באר שבע... אנחנו חייבים להקים טבעת מקבילה כדי שבאר שבע לא תיחנק". ראש מועצת מיתר, סלומון כהן, המשיך: "אנחנו צריכים להקים יישובים כדי לשמור על הקרקע", והממונה על מחוז דרום במשרד הפנים, דודו כהן, הוסיף: "קיימת חשיבות לנוכחות יהודית, גם אם מכל בחינה אחרת לא צריכים להקים יישוב במקום מסוים".²²

על אף התמיכה הפוליטית בהחייאת פרקטיקת הספר, האידיאלים והסמלים של ההתיישבות – שהופכים בפי פוליטיקאים לטבעיים באמצעות קישורם עם ביטחון – נחשפים לאורך זמן כחלקיים וכמחפים על מציאות בעייתית של מצוקה, הזנחה, אדישות והבטחות שווא (Hasson, 1998; Lithwick, Gradus & Lithwick, 1996). גם אם מוקמים יישובים חדשים, הם מצויים על פי רוב מחוץ להישג ידה של האוכלוסייה הוותיקה בפריפריה בגלל מנגנוני אפליה כגון ועדות קבלה,²³ והם מתקיימים כבועות אליטיסטיות בסביבתן. נוסף על כך, מונחי הספר מאבדים בהדרגה מהילתם, ואת מקומם תופסים מונחי הספר הגלובלי. כלומר גם אם מונחי הספר מגובים פוליטית ומתממשים, הרי העשייה ההתיישבותית אינה תורמת לחילוף הפריפריה מתיוגה השלילי.

יתרה מזו, הקשר בין התיישבות לביטחון קיבל תפנית. השיח האתנו-לאומי אמנם מציב עדיין את ההתיישבות והביטחון משני צדי המשוואה, אך ההתיישבות נאלצת להתמודד בעצמה עם קשיים ביטחוניים. פרשת שי דרומי, שבה ירה חוואי למוות בפורץ בדואי באזור יתיר, יצרה זיקה בין ההתיישבות בתחומי הקו הירוק ומעבר לו: בשני המקרים יישובים מבודדים ומרוחקים הם בגדר בעיה ביטחונית לתושביהם. על רקע תחושת האיום הביטחוני שחשים המתיישבים החדשים, צצו יוזמות הגנה מקומיות: בגליל הקימו חקלאים יהודים את ארגון השומר החדש, שנועד "להגנת אדמות החקלאים ואדמות המדינה"²⁴ ובצדו מופיעות יוזמות מקומיות לשיטור פרטי ביישובי הפריפריה.²⁵ גם המחוקק נרתם למשימה, ובחוק שי דרומי²⁶ העניק למתיישבים בפריפריה סמכויות הגנה עצמית דה פקטו. מגמה זו מציירת דפוס חדש של מיליטריזם חומרי, שבו הרכוש הפרטי של המתיישבים עומד במרכז, ומקומו של הרכוש הלאומי, הקרקע, מאבד מעט מחשיבותו, אם כי הוא עדיין מרכזי ביצירת הלגיטימציה למהלך המיליטרי של התיישבות, שמירה ושיטור פרטי.

22 ניר חסון, "איפה נגור, בארכובית או בעומרית?", הארץ, 16 ביולי 2004.

23 חשוב לראות את ועדות הקבלה כחלק מהמנגנון המבני שנועד למשוך אוכלוסייה אל הספר וכחלק מחבילת ההטבות המוענקת למתיישבים: קרקע חינם, תשתיות מסובסדות והזכות לבחור את שכניהם (ראו גולבי, 2002; צפדיה, 2005).

24 אלי אשכנזי, האם "השומר" יחזור להגן על אדמות הגליל? הארץ, 7 במאי 2008.

25 רותי זינגר, "ככה שומרים על הבית", הארץ, 11 באוגוסט 2004.

26 הצעת חוק העונשין (תיקון מס' 99) (הגנה עצמית), התשס"ה-2008 (20 בפברואר 2008).

תהליכי הספר הגלובלי והספריפריה מייצרים אם כך תמהיל חדש במסגרת הניתוחית התלת ממדית בין אידיאולוגיה אתנו-לאומית לשוק חופשי, בין צבאי לאזרחי, ובנים לבין ההיבט החברתי של ספר ופריפריה: מהכוונת ההתיישבות בידי הצבא והמדינה, שהנועה בידי אידיאולוגיה אתנו-לאומית (אך נשאה עמה הטבות חומריות), להכוונה מעורבת של השוק והמדינה. הכוונת השוק, כפי שזו מתבטאת בספר הגלובלי, שוללת בדרך כלל הקמת יישובים חדשים כחלק מהאידיאולוגיה של שוק חופשי, סביבה וזכויות אדם, ועל כן מערערת את המשוואה התיישבות=ביטחון. רק לעתים, כשיש רווח מידי מפעולת ההתיישבות, נמצא את השוק פועל בנושא. הכוונת המדינה נחלשת אף היא: מצד אחד, כחלק מתהליכי הספריפריה, היא משמשת כתובת לדרישות החידוש של פרקטיקת הספר מטעמים חומריים, ופחות מטעמים סמליים. אך מצד שני, מגבלות תקציביות – שהן ביטוי למורת רוח של המעמד הבינוני-גבוה ושל נציגיו במשרד האוצר, וכן של ארגוני סביבה וזכויות אדם, מפעולת ההתיישבות – משבשות את היכולת המדינתית לממש את החזון הטריטוריאלי.

התמהיל החדש – הכולל חשיבות רבה יותר לאידיאולוגיות של שוק חופשי, ספר ששוקע במהירות אל מציאות של פריפריה, והקהיית חשיבותו הביטחונית של מפעל ההתיישבות – משקף את המתח שבין התהליכים החברתיים המקבילים של רה-מיליטריזציה ודה-מיליטריזציה. אך דווקא בגלל הבו זמניות של התהליכים, נותרת רחוקה האפשרות של מאבק מעמדי. מקומו של הצבא כסוכן נחוץ להשלמת התמונה שמצטיירת מהמסגרת הניתוחית התלת ממדית של מאמר זה.

צה"ל: בין ספר גלובלי לספריפריה

מחקריו של לוי (2003, 2007) מראים שהצבא מבחין בשינויים המתחוללים במעטפת התרבותית-חברתית של פעולתו ומכפיף את התנהלותו במידה גדלה והולכת לכלליה של כלכלת השוק. במילים אחרות, הצבא מתאים את התנהלותו להתכווצות משאביו ופועל לחיזוק הלגיטימיות שלו בקרב נשאי האתוס של כלכלת השוק, קרי המעמד הבינוני-גבוה והתאגידים העסקיים. הצבא לכאורה קטן ומתייעל, ומאמץ שפה ניהולית ודרכים חלופיות ועקיפות לאיוש משימות בנסיבות של שחיקת המוטיבציה להתגייס. ואף על פי כן, הוא עדיין מצטייר כנושאו של האתוס האתנו-לאומי ומשתמש בכך כדי לצבור יתרון בהיגיון החדש.

התנהלות זו של הצבא ניכרת גם בזירת ההתיישבות. ככלל, הקשר בין הצבא להתיישבות הולך ונחלש לנוכח השינוי האסטרטגי בתפיסת ההגנה. צה"ל אינו מכריז עוד במפורש שהתיישבות אזרחית נחוצה לצורכי ביטחון, ובמובן זה אפשר לטעון שלצה"ל יש מערכת שיקולים שונה מזו של הדרגים המדיניים (גרינברג, 2008). אך מערכות השיקולים של הצבא והמדינה אינן מנותקות זו מזו: בעוד שהצבא הפסיק את תמיכתו המוצהרת בהתיישבות בתחומי מדינת ישראל, הוא וקצינים מתוכו מסייעים לדרג המדיני לבסס את המשוואה התיישבות=ביטחון בשטחים (אריאלי וספרד, 2008), ומשוואה זו, כפי שכבר נאמר, הכרחית כדי להצדיק את מעשה ההתיישבות מבחינה בינלאומית, משפטית וציבורית. ואין זו יד המקרה: כפי שהובהר לעיל, לצבא כשחקן שנאבק על משאבים במסגרת תקציבית מתכווצת יש עניין לשמר את ההתיישבות מעבר לקו הירוק כדי להצדיק את הזרמת התקציבים אליו לשם הגנה על היישובים ועל המתנחלים. בתחומי מדינת ישראל המצב שונה, שכן צה"ל אינו נוטל חלק בוויכוח בשאלת חידוש פרקטיקת הספר. הימנעות זו ניכרת בשני פרויקטים של

התיישבות, בלכיש ובגלבווע, שבהם צה"ל לא הביע תמיכה בהתיישבות, אף שהדרג המדיני ניסה לכרוך פרויקטים אלה עם ביטחון.

התאמת הצבא למציאות של מעטפת תקציבית מתכווצת מחייבת אותו לעשות שימוש אינסטרומנטלי בקשר שבין התיישבות לביטחון, והוא אינו נרתע מלאמץ את מושגי הספריפריה לצרכיו. אדגים זאת במהלך של העתקת מחנות הצבא לנגב (צפדיה, אורן ולוי, 2007): צה"ל ומשרדי הממשלה הכינו תכניות לפינוי מחנות צבא ממרכז הארץ אל חמישה אתרים באזור מטרופולין באר שבע. העתקת הבסיסים פירושה המרת קרקע יקרה במרכז הארץ בקרקע זולה בדרום, ולכן היא משרתת יעד כלכלי. בשנת 1994 הוקם צוות בין-משרדי בראשות משרד הביטחון ששמו "פרויקט שיווק מחנות", ומטרתו לפנות כ-120 מחנות ממרכזי ערים ולשווק את קרקעותיהם לבנייה של כשמונים אלף יחידות דיור. שיווק הקרקע צפוי להניב לקופת המדינה כ-26 מיליארד ש"ח, וחלקם יופנו לצבא לטובת הקמת מחנות חדישים בנגב, כתחליף למחנות המיושנים שיש לו במרכז. בה בעת, הצבא משמר מקצת ממעמדו כנשא של האתוס האתנו-לאומי וכמי שתורם לפיתוח הנגב, וכך מצטייר כמי שממלא אחר הדרישה של הפריפריה לחזור לפרקטיקת הספר.²⁷ שימוש באתוסים לאומיים נמנה עם האסטרטגיות שהצבא נוקט כדי להעמיד את עצמו ביתרון יחסי אל מול כוחות השוק. אלא שכדי להעצים את הלגיטימציה שלו בציבור ובשוק, הצבא חותר לשלב את האתוס הלאומי עם כלכלת השוק. כך, הממשלה וגורמים בצבא מבטיחים שמהלך העתקת המחנות יביא עמו פריחה כלכלית לנגב בזכות מקורות תעסוקה חדשים, תשתיות שישמשו גם את האזרחים, ידע ומשפחות אנשי קבע מבוססות יחסית. העתקת המחנות צופנת גם ממד סמלי של דה-ערביזציה, שכן התמקמות הצבא והשימוש בקרקע לצרכים צבאיים תגדיל את האוכלוסייה היהודית בנגב, תהפוך את הקרקע ללא זמינה לבדואים התובעים עליה בעלות, ותסייע לשמור על קרקעות הלאום (שם).

אף שהצבא מנסה לשמר מקצת מהאתוס הלאומי, היכולת שלו להניע אנשי צבא אל הספר נשחקת. גם משרתי הצבא מתאימים את עצמם למציאות המשתנה ותרמים אחר הטבות חומריות בגין תרומתם לכאורה להתיישבות, ובפועל לצמצום המרחק בין מקום המגורים למקום העבודה (מחנות הצבא). לפיכך צה"ל מבטיח שלל הטבות לאנשי הקבע שיעברו לדרום. למשל, העתקת יחידות התובלה של חיל האוויר מנמל התעופה בן גוריון לנגבים לוותה בסבסוד מחיר הקרקע למגורים, במענקי בנייה, בכלי רכב חדשים ובהטבות שכר. בפועל, רוב אנשי הקבע בחרו בחיי הנוחות של יישובי הלוויין של באר שבע – מיתר ועומר – או במגורי משפחות אנשי צוות בבסיס נבטים, על פני מגורים בדימונה או ערד, אף שביישובים אלה הובטחו הטבות אטרקטיביות יותר.²⁸

מהלך העתקת המחנות פועל בשלושת הממדים של המסגרת הניתוחית של מאמר זה: בממד האידיאולוגי צה"ל מתמרן לצרכיו בין האידיאולוגיה של שוק חופשי ובין האידיאולוגיה

27 ממחקר קודם שערכתי עם אחרים (צפדיה ואחרים, 2007) עולה שכל ראשי הרשויות המקומיות היהודיות בנגב מצדדים בהעתקת מחנות הצבא לאזורם. אחדים מהם אף תקפו ארגוני סביבה שביקשו לעכב את העברת המחנות עד שיימצאו פתרונות למפגעים סביבתיים כדוגמת רמת חובב. ראשי הרשויות ראו בארגוני הסביבה "יפי נפש תל אביביים" שאינם חפצים בטובת הנגב.

28 נעמה סיקולר, "עלות מעבר בסיס ח"א מלוד – 1.6 מיליארד ש"ח", כלכליסט, 10 באוגוסט 2008.

האתנו־לאומית; בממד הצבאי/אזרחי הוא מצייר את המהלך הצבאי של העתקת המחנות כבעל סגולות אזרחיות; ובממד חברתי של ספר/פריפריה הוא מציג את עצמו כמי שעשוי לחלץ את הפריפריה ממעמדה. כל אלה פועלים כמגייסי לגיטימציה למהלך של העתקת המחנות לדרום ומסייעים לפענח את המוטיבציות החומריות הנוכחיות של הצבא ושל אנשי הקבע בפרקטיקת הספר.²⁹

סיכום

הדיון השיטתי בפרויקט הקולוניאלי הישראלי שהוצג במאמר זה ביקש לנתח את תופעת המיליטריזם המרחבי באמצעות מבנה בן שלושה ממדים: ממד צבאי/אזרחי, ממד אידיאולוגי, שמתמקד במתח בין ניאוליברליזם לאתנו־לאומיות, וממד חברתי, שמתמקד במתח שבין ספר (פנימי, פתוח וגלובלי) לפריפריה. ניתוח זה מלמד על הרלוונטיות של שלושת הממדים לכל אורך התקופה של ההבניה המרחבית של ישראל. במילים אחרות, בכל שלב בהיסטוריה של ההבניה המרחבית של ישראל אפשר להבחין בזיקות שמתקיימות בין הזירה הצבאית והאזרחית, בין תועלות לאומיות לתועלות מטריאליסטיות, ובין חלוקת משאבים, ריבוד אתנו־מעמדי ויציבות חברתית. זיקות אלה מאפשרות את עמידותו של ההיגיון המיליטריסטי אל מול האתגרים המוצבים בפניו: שחיקה במרכזיותו של הצבא ושינוי תפקידו, ערעור על האידיאולוגיה האתנו־לאומית, וחתימה של קבוצות חברתיות לשיפור מצבו.

עמידות ההיגיון המיליטריסטי במשמעויותיו המרחביות מתאפשרת בזכות יכולתו להתגמש לנוכח השינויים בתמהיל בין הממדים ובתוכם. שינויי התמהיל מלמדים על הדינמיקה של המעבר מהמודל המסורתי של כיבוש הספר באמצעות צבא ובאמצעות חברה שמאמינה שההתיישבות היא מרכיב מרכזי בכיטחונה, בקיומה, בזוהתה ובהישרדותה של האומה, למודלים משוכללים יותר של ספריפריה וספר גלובלי, שמשלבים את ההיגיון המיליטריסטי של כיבוש הספר עם כלכלת שוק ועם אינטרסים של קבוצות חברתיות. כך, אף שחלקים מסוימים מהחברה מתייחסים בספקנות להיגיון המיליטריסטי של כיבוש הספר, התגמולים החומריים שהוא מעניק, בצד ההזדמנויות שההבניה הביטחונית של המרחב פותחת בפני קבוצות חברתיות שונות בישראל, מאפשרים את עמידותו.

מקומו של הצבא כסוכן בתהליך הבניית המרחב מסייע בהבהרת עמידותו של ההיגיון המיליטריסטי. אפשר לראות כיצד הצבא ממנף לצרכיו את ההבניה הביטחונית של המרחב ומשנה את תפקידו בהבניה זו כדי לייצר לגיטימציה לעוצמתו. הצבא בהקשר המרחבי אינו סוכן פרופסיונלי נטול ערכים וצרכים, אלא הוא נדרש ללהטט במציאות אידיאולוגית וחברתית משתנה כך שמקומו כנשא של האתוס האתנו־לאומי מחד גיסא, וכארגון שמתנהל על פי עקרונות הכלכלה החדשה מאידך גיסא, יתורגמו לעמדה ביצועית בהבניית המרחב, שתשרת את צרכיו.

29 מקרה מבחן מעניין הוא פרויקט ייחוד הגליל בשנות השבעים והשמונים. זה"ל נמנע מלהתערב בפרויקט זה, והישראליות מחוץ לתמונה הביאה להפקעת שטחי אימונים ממנו (שטח 9). כלומר, כשזה"ל לא השתמש בהתיישבות לצרכיו, נפגעו האינטרסים האסטרטגיים שלו במרחב (ראו אורן ורגב, 2008).

הבניית המרחב במאמר זה שימשה כמתווכת בין המיליטרזים הקוגניטיבי ובין המיליטרזים החומרי, דהיינו בין הנתורליזציה של הפתרונות הצבאיים כמוכנים מאליהם ושל הצבא כמוסד שמחבר בין דורות, מעמדות וקבוצות מגדריות ובין האינטרסים שמקנה העיסוק באלומות מאורגנת. שני הביטויים של המיליטרזים שזורים בעשייה המרחבית. בחינה עתידית באמצעות המבנה התלת ממדי המוצע של תחומי הבניה נוספים שמתווכים בין שני ביטויי המיליטרזים עשויה להאיר את כושר ההשתמרות של המיליטרזים בישראל, את האופן שבו ההיגיון הניאו-ליברלי נשזר היטב בהיגיון האתנו-לאומי, ואת האופן שבו למרות העמקת הריבוד האתנו-מעמדי, הקונפליקט המעמדי מתקחה.

מקורות

- אוסצקי-לזר, ש' (1992). הממשל הצבאי כמנגנון שליטה באזרחים הערבים: העשור הראשון, 1948-1958. המזרח החדש, מ"ג, 103-132.
- אורן, ע' (2003). צבא ומרחב במדינת ישראל: שימושי הקרקע של צה"ל ממלחמת העצמאות ועד מבצע סיני (1948-1956). חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה.
- אורן, ע' ורגב, ר' (2008). ארץ בחאקי – קרקע וביטחון בישראל. ירושלים: כרמל.
- אלגזי, ג' (2006). מטריקס בבילעין: סיפור על קפיטליזם קולוניאלי בישראל של ימינו. תיאוריה וביקורת, 29, 173-191.
- אפרת, צ' (2000). התכנית. תיאוריה וביקורת, 16, 203-211.
- אריאלי, ש' וספרד, מ' (2008). חומה ומחדרל: גדר ההפרדה – ביטחון או חמדנות. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- בויםל, י' (2007). צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים – השנים המעצבות: 1958-1968. חיפה: פרדס.
- בן-אלעזר, א' (1995). דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטרזים הישראלי 1936-1956. תל אביב: דביר.
- בצלם (2002). גזל הקרקעות: מדיניות ההתנחלות בגדה המערבית. ירושלים: בצלם.
- גוטוין, ד' (2004). הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש. תיאוריה וביקורת, 24, 203-211.
- גולן, א' (2001). שינוי מרחבי – תוצאות מלחמה. שדה בוקר: המרכז למורשת בן גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- גולני, מ' (1997). תהיה מלחמה בקיץ... הדרך למלחמת סיני, 1955-1956. תל אביב: משרד הבטחון.
- (2002). מלחמות לא קורות מעצמן: על זיכרון, כוח ובחירה. בן שמן: מודן.
- גרינברג, ל' (2007). שלום מדומיין, שיח מלחמה – כשל המנהיגות, הפוליטיקה והדמוקרטיה בישראל, 1992-2006. תל אביב: רסלינג.
- (2008). דמוקרטיה כובשת: התפקיד הפוליטי של הצבא במשטר הדואלי של ישראל. סוציולוגיה ישראלית, (2), 297-323.
- גרן, ע' (2007). שנאת המתנחלים השחיתה את התקשורת. האומה, (169)45, 23-30.
- דאום, ח' (2001). הבורגנים תחת אש. בקודה, 240, 20-23.

דה־שליט, א' (2004). אדום־ירוק: דמוקרטיה, צדק ואיכות הסביבה. תל אביב: כבל.

הלמן, ש' (2003). מחאה וסימון גבולות מגדריים ואתנו־מעמדיים: כיצד היה השלום לסמל של זהות אתנו־מעמדיים. בתוך מ' אלחאג' וא' בן־אליעזר (עורכים), ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית (עמ' 305-336). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

זיו, נ' ושמיר, ר' (2003). בנה ביתך: פוליטיקה גדולה ופוליטיקה קטנה במאבק נגד אפליה בקרקע. בתוך י' שנהב (עורך), מרחב, אדמה, בית (עמ' 84-112). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

החברה להגנת הטבע (2003). התיישבות חדשה – יישובים חדשים והתיישבות בודדים: עמדת החברה להגנת הטבע. תל אביב: אגף שימור סביבה וטבע, מכון דש"א לשמירת השטחים הפתוחים בחברה להגנת הטבע.

יפתחאל, א' וצפדיה, א' (1999). מדיניות וזהות בערי הפיתוח: השפעת התיכנון והפיתוח על יוצאי צפון אפריקה, 1952-1998. באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי.

— (2008). ספריפריה. בלוק, 6, 40-46.

יפתחאל, א' וקדר, א' (2000). על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי. תיאוריה וביקורת, 16, 67-100.

כהן, ה' (2000). הנפקדים הנוכחים: הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948. ירושלים: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל ומכון ון ליר.

כץ, י' (2002). והארץ לא תימכר לצמיתות. ירושלים ורמת גן: המכון לחקר תולדות הקרן הקימת לישראל, הקתדרה ללמודי תולדות קרן קימת לישראל ומפעליה באוניברסיטת בר אילן.

כרמי, ש' ורוזנפלד, ה' (1993). הכלכלה המדינית של הלאומיות המליטריסטית בישראל, בתוך א' רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (עמ' 275-325). תל אביב: ברירות.

לוי, י' (2003). צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל. תל אביב: ידיעות אחרונות.

— (2007). מצבא העם לצבא הפריפריות. תל אביב: כרמל.

מבקר המדינה (2000). דו"ח שנתי 50 לשנת 1999 ולחשבונות שנת הכספים 1998. ירושלים: דפוס הממשלה.

— (2005). דו"ח שנתי 55 לשנת 2004 ולחשבונות שנת הכספים 2003. ירושלים: דפוס הממשלה.

נוריאלי, ב' (2005). זרים במרחב הלאומי: היהודים הערבים בלוד 1950-1959. תיאוריה וביקורת, 26, 13-42.

סבירסקי, ש' (2007). מבט ביקורתי על תכניות לפיתוח הנגב. תל אביב: מרכז אדוה.

— (2008). מחיר הכיבוש – נטל הסכסוך הישראלי־פלסטיני: תמונת מצב, 2008. תל אביב: מרכז אדוה.

סבירסקי, ש' וברנשטיין, ד' (1993). מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית. בתוך א' רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (עמ' 120-147). תל אביב: ברירות.

סבן, א' (2000). המעמד המשפטי של מיעוטים במדינות דמוקרטיות שסועות: המיעוט הערבי בישראל והמיעוט דובר־הצרפתית בקנדה. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

- סופר, א' וביטרום, י' (2006). מדינת תל אביב – איום על ישראל. חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטראטגיה, אוניברסיטת חיפה.
- פדהצור, ר' (1996). ניצחון המבוכה: מדיניות ממשלת אשכול בשטחים לאחר מלחמת ששת הימים. יד טבנקין: מכון ישראל גלילי לחקר מדיניות ההתיישבות, הביטחון והחוץ. פיטלסון, ע' (2006). המלצות "ועדת גדיש" – הנושאים החשובים לא חדשים ואינם מחדשים. קרקע, 61, 34-40.
- פלר, י' ושפיר, ג' (2005). מיהו ישראל. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- פרוז, א' ורוזנבלום, א' (2007). כרוניקה של הגמוניה תכנונית: המעמד של מערכת הביטחון בהליכי התכנון בראי המאבק הסביבתי להצלת חוף עתלית (2001-2003). מחקרי משפט, כ"ג, 371-431.
- צפדיה, א' (2005). במסווה ההפרטה והקהילתיות – עמדה ביקורתית כלפי שיח ליברלי בעניין קהילות מגורים חדשות בישראל. דין ודברים, (1), 141-157.
- (2008). יישובים חדשים במטרופולין באר שבע: מעורבותן של עמותות-ההתיישבות, בתוך י' גרודס וא' מאיר (עורכים), באר שבע – מטרופולין בהתהוות (עמ' 105-124). באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- צפדיה, א', אורן, ע' ולוי, י' (2007). דרמת ההדרמה: העברת מחנות הצבא אל מטרופולין באר שבע מנקודת מבט אזרחית. באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי.
- קדמן, נ' (2008). בצרי הדרך ובשולי התודעה. ירושלים: נובמבר.
- קרר, א' (2004). מחזות החולשה: המשפט הישראלי והמרחב האתנו-לאומי בישראל. מרינה וחברה, (5), 845-884.
- קימרלינג, ב' (1993). מיליטריזם בחברה הישראלית. תיאוריה וביקורת, 4, 123-140.
- קמפ, א' (1999). שפת המראות של הגבול: גבולות טריטוריאליים וכינונו של מיעוט לאומי בישראל. סוציולוגיה ישראלית, (1), 319-349.
- (2002). 'נדידת עמים' או 'הבערה הגדולה': שליטה מדינתית והתנגדות בספר הישראלי. בתוך ח' חבר, י' שנהב, ופ' מוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל (עמ' 36-67). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- רווד, ב' (2005). התמרחרות במולדת אתנית: בחינה השוואתית של ישראל. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- רם, א' (2005). הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל אביב, ג'יהאד בירושלים. תל אביב: רסלינג.
- שירן, א' (1998). נקודות עוז. תל אביב: משרד הביטחון.
- שרון, א' (1951). תכנון פיזי בישראל. ירושלים: דפוס הממשלה.
- (2000). קרקע כמכשיר כלכלי להקמת תשתיות ולצמצום משמעותי בפערים חברתיים. קרקע, 50, 10-21.
- ששון, ט' (2004). חוות הדעת בעניין מאחזים בלתי מורשים. ירושלים: משרד ראש הממשלה.
- Castells, M. (1997). *The information age: Economy, society and culture. Vol II: The power of identity*. Oxford: Blackwell.

- Citino, N. J. (2001). The global frontier: Comparative history and the frontier-borderlands approach in American foreign relations. *Diplomatic History*, 25(4), 677–693.
- Forman, G. & Kedar, A. (2004). From Arab land to 'Israel lands': The legal dispossession of the Palestinians displaced by Israel in the wake of 1948. *Environment and Planning D: Society and Space*, 22, 809–830.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebook of Antonio Gramsci* (H. Quintin & N. Geoffrey, Eds. & Trans.). London: Lawrence and Wishart.
- Haider, A. (1995). *On the margins: The Arab population in the Israeli economy*. London: Hurst and Co.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hasson, S. (1998). From frontier to periphery in Israel: cultural representations in narratives and counter-narratives. In O. Yiftachel and A. Meir (Eds.), *Ethnic frontiers and peripheries: Landscapes of development and inequality in Israel* (pp. 115–140). Boulder: Westview Press.
- Hechter, M. (1977). *Internal colonialism*. Berkeley: University Of California Press.
- Kellerman, A. (1996). Settlement myth and settlement activity: Interrelationships in the Zionist land of Israel. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 21(2), 363–378.
- Kimmerling, B. (1983). *Zionism and territory: The socio-territorial dimensions of Zionist politics*. Berkeley: The University of California Press.
- Lithwick, H., Gradus, Y. & Lithwick, I. (1996). From frontier to periphery: The development of Israel's Negev. In Y. Gradus & H. Lithwick (Eds.), *Frontiers in regional development* (pp. 143–172). Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- McGarry, J. (1998). Demographic engineering: The state-directed movement of ethnic groups as a technique of conflict regulation. *Ethnic and Racial Studies*, 21(4), 613–638.
- Newman, D. (1984). The development of the Yishuv Kehillati in Judea and Samaria: Political process and settlement form. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 75(2), 140–150.
- Osland, J. S. (1995). *Adventure of working abroad: Hero tales from the global frontier*. New Jersey: John Wiley.
- Pearson, D. (2002). Theorizing citizenship in British settler societies. *Ethnic and Racial Studies*, 25(6), 989–1012.
- Penrose, J. (2002). Nations, states and homelands: Territory and territoriality in nationalist thought. *Nations and Nationalism*, 8(3), 277–297.

- Shachar, A. (1998). Reshaping the map of Israel: A new national planning doctrine. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 555, 209–218.
- Shafir, G. (1984). Changing nationalism and Israel's "open frontier" on the West Bank. *Theory and Society*, 13(6), 803–827.
- Sibley, D. (1995). *Geographies of exclusion*. London: Routledge.
- Storey, D. (2001). *Territory: The claiming of space*. Harlow: Prentice Hall.
- Turner, F. J. (1962). *The frontier in American history*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Tzfadia, E. (2006). The ethno-class trajectory of new neighborhoods in Israel. *GeoJournal*, 64(1), 141–151.
- Yiftachel, O. (1996). The internal frontier: Territorial control and ethnic relations in Israel. *Regional Studies*, 30(5), 493–508.
- (2006). *Ethnocracy: Land and identity politics in Israel/Palestine*. Philadelphia: PennPress—the University of Pennsylvania.